Lecturi alternative

Lectura între estetic, etic şi empiric: o reinterpretare a literaturii distopice (I)

Dr. Brînduşa Nicolaescu
Facultatea de Ştiinţe Politice
Universitatea din Bucureşti
E-mail: brindusa.nicolaescu@fspub.unibuc.ro

Dr. Brînduşa Nicolaescu este lector la Universitatea Bucureşti, Facultatea de Ştiinţe Politice, unde predă ESP, Academic Writing şi un curs despre literatură şi politică – "Dystopian Fiction as Social Critique". Printre domeniile de interes academic se numără metodologiile creative de predare a limbajului academic, critica literară, ficţiunea distopică.

Rezumat

În urma cercetărilor din ultima vreme, în critica literară s-a observat o preocupare sporită pentru receptarea textului literar în mediul academic (de către studenţi). Articolul de faţă îşi propune să ofere diverse perspective şi să ia în considerare diferite niveluri de interpretare a literaturii distopice – dincolo de clişeele care, de exemplu, au dus la confundarea acestui tip ficţional cu genul science fiction – conducând şi la conturarea ideii de necesitate a unei bibliografii specializate. Susţinem că aceste opere literare presupun analize etice specifice şi că necesită o metodologie specifică apropiată de abordarea psihonaratologică, anume de cea empirică.

Cuvinte cheie: *receptare critică, bibliografie specializată, interpretare literară vs. lectură literală, estetic-etic, ficţiune distopică*

Preambul

Ficţiunea distopică a suscitat dintotdeauna un interes aparte atât pentru cititori cât şi pentru critica de specialitate. Depăşind limitele genului science fiction, cu care se pot uneori intersecta, dar niciodată confunda – într-o perspectivă avizată – distopiile literare presupun fie conştientizarea lucidă a neverosimilitudinii proiectelor utopice, artificioase prin definiţie, fie propun scenarii autonome de genul utopic, prin intermediul viziunilor

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)

escatologice amare. Şi într-un caz şi în celălalt este dominantă preocuparea pentru complexitatea sau ambiguitatea condiţiei umane şi, drept urmare, se stabileşte o relaţie de tip empatic cu lectorul, având ca premisă un cronotop vizionar sau futuristic ambiţios care pretinde o abordare inclusivă. Scenariul cu pretenţii predictiv-definitive avansează personaje care stimulează reacţii de lectură tipice, îmboldind cititorii către identificarea emoţională. Împrumutând terminologia aristoteliană, încercăm în lucrarea de faţă să subliniem contrabalansarea funcţiei *poetice* de către cea *retorică* şi, mai ales, un continuum al receptării între estetic/etic şi empiric. Triadele aristoteliene *ethos-pathos-logos* precum şi *eleos-phobos-catharsis* trimit spre tot atâtea repere în vederea înţelegerii receptării din diferite perspective, precum şi pentru o mai pertinentă analiză a structurii narative a textelor avute în vedere. Dincolo de noţiunea clasică de retorică a ficţiunii (Booth: 1961), ţinem cont şi de trecerea de la poetică la retorică (retorica dintre text şi lector) în vederea unei fenomenologii, a unei estetici a lecturii. (1) Prima parte a acestui articol stabileşte un cadru teoretic, de întroducere în abordarea etică a interpretării, urmând ca partea a doua să dezvolte linia empirică a receptării în critica literară, cu exemple concrete de natură psihosonaratologică: având ca suport teoretic studii recente în literatura de specialitate, vor fi analizate diverse niveluri de interpretare ale unor respondenţi din mediul academic. Va fi accentuată importanţa expunerii cititorilor la o bibliografie specializată corespunzătoare, astfel vom lua în considerare de asemenea efectele accesului la un aparat critic acurat asupra dezvoltării abilităţilor de receptare critică.

I. Etica lecturii

Punctul de plecare, din perspectivă filosofică, atunci când avem în vedere eticul în raport cu esteticul, este valoarea etică intrinsecă a unei opere artistice („a work's intrinsic ethical value"), pe două fundamente: unul implică atitudinea pe care o transmite opera în virtutea conţinutului ei, iar cel de-al doilea, pentru evaluarea etică a acelui conţinut, se referă la calitatea explorării a unui subiect significant din punct de vedere moral. (1) Pe de o parte, fie că opera manifestă sau nu o atitudine (morală) clară în privinţa problematicii pe care o ridică, în însăşi conţinutul ei poate pune întrebări importante din punct de vedere etic. Astfel, cercetarea noastră ar viza calitatea conţinutului moral aflat într-o lucrare, complexitatea ideilor pe care le transmite, originalitatea şi profunzimea prin care sunt prezentate. Pe de altă parte, dacă opera de artă nu pare a conţine o parte morală manifestă, atunci, în valoarea ei aparent strict cognitivă, cititorul va găsi, prin explorare etică, valori, virtuţi, acţiuni juste, dileme morale. Cognitivul este de fapt într-o relaţie de interdependenţă faţă de imaginativ, esenţial creaţiei. Tot astfel, esteticul este dependent de estetic, în ceea ce este cunoscută drept "*esthetic-ethical* interraction". (2) Devine aşadar plauzibil ca valoarea etică a unei opere să contribuie măcar parţial la valoarea ei artistică. În acest fel, textele aparţinând genului distopic ajung aproape să necesite o investigare etică, prin însuşi conţinutul lor, uneori mai subtil, alteori cu o morală evidentă, ca în „fabulele" politice ale lui Swift şi Orwell. Căci în acest caz atitudinea etică nu poate fi separată de calitatea literară a demersului pe care şi-l propun, amândouă converg spre valoarea artistică în sine. Opusă acestei viziuni este cea formalistă, pentru care primează criteriul estetic de valoare. Din această

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)

perspectivă, faptul că o operă literară este profund morală, prin aceasta devenind şi sursă cognitivă valoroasă, nu îi sporeşte valoarea artistică /literară, arată în continuare Robert Stecker. Dar chiar şi susţinătorii unei astfel de viziuni trebuie să admită că aceste trăsături augumentează valorile pe care opera le prilejuieşte ca experienţă şi în felul acesta valoarea etică a operei poate contribui la valoarea operei ca întreg, la profunzimea ei ideatică şi semnificativă.

Atunci când textul menţine un dialog perpetuu în egală măsură cu cititorul, cât şi cu sine însuşi, această conversaţie poate deveni motivaţie, bază a unei etici a lecturii. Ne referim prin aceasta la o poetică a conştiinţei de sine a autorului şi a textului, exercitată de către scriitori care sunt consideraţi continuatori ai „modelului emmersonian". (3) O primă referire la implicaţiile etice ar avea originea aşadar în subiectivitatea dată de atenţia acordată articulării textuale, prin care literatura devine conştientă de sine însăşi. Pe de altă parte, textul prilejuieşte o constantă negociere a sensului, mereu complex şi dinamic, textul este o probă pentru înţelegerea noastră culturală, dar şi socială. Iar cititorul participă, împreună cu scriitorul, la ‚lupta' cu limbajul dar şi cu *doxa* specifică genului, în condiţiile în care subiectivitatea scriitorului ia forma *expresiei* literare, cea care ‚developează' din spaţiul oblic auctorial valori sau tradiţii: aşadar etica presupune în acest context abordarea funcţiilor culturale de ‚paternitate', punând în discuţie relaţia, ori mai curând chiasmul scriitură – lectură. (4) „Spaţiul oblic" la care face referire Richard Deming (5) ne duce cu gândul la Foucault, pentru care există două principii sau două teme etice fundamentale ale scrisului contemporan: „În scris [este vorba] ... de deschiderea unui spaţiu in care subiectul care scrie nu încetează să dispară.", iar „A doua temă ...: înrudirea scrisului cu moartea." (6) „Funcţia-autor" ar putea fi citită astfel şi prin lentila obiectivă a atenţiei către text în sine, şi în sensul unei morţi a autorului aşa cum o vedea Roland Barthes, precum şi în acela a unei necesare retrageri, unei etice reconsiderări a primatului conţinutului scris. În această lumină, etica lecturii este strâns legată de ceea ce Miller denumeşte "close reading" – foarte aproape de 'literal reading'. Astfel, pe lângă motivaţia sensului mereu amânat, tendinţa compulsivă de citire / recitire stă mărturie pentru lectura ca pătrundere într-o proximitate a celuilalt pe care numai opera literară poate să o confere. Pe de altă parte, o adevărată etică a citirii trebuie să ţină seama de trei elemente majore ale literaturii: figurativul, parabolicul, performativul. Cu alte cuvinte, este vorba de forţa unică a literaturii care numeşte oblic lucrurile, prin intermediul analogiilor fără legătură cu realul; în lipsa mijloacelor de exprimare literală dovedite inoperante, opera literară pleacă de la trop ca unitate figurativă fundamentală, ea însăşi devine un trop amplu, o catahreză ironică. (7) De asemenea, opera literară, esenţialmente act verbal, fundamentează lumi şi înţelesuri (iar în distopii roulul spaţiului este fundamental, devenind uneori personaj) exclusiv prin intermediul cuvintelor: cuvintele "performează" sensul în mod parabolic. (8) Şi pe această cale se stabileşte relaţia cu alteritatea, pur şi simplu şocantă pentru David Goldknopf, de exemplu: în care cineva din interiorul romanului ajunge să vorbească cu cineva din afara romanului. Tocmai în acest spaţiu, al stabilirii unei legături inevitabile dintre două entităţi, găsim o posibilă sursă a eticului. Lectura devine o „co-respundere", o „acordare", răspuns „acordat" în funcţie de tonul dat de text, „das Treffen des Tones", o întâlnire dintre „ergon" şi „parergon" în interpretarea pe care a dat-o Derrida conceptului kantian: interpretarea vine să completeze textul din interior, cu acel supliment pe care deja îl

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)

conţine, „parergon”, lege a textului, intrinsec cadru etic de interpretare. (9) Cu atât mai mult cu cât proza, etimologic vorbind, are următoarea menire: este un discurs cursiv, care merge mereu înainte, prin evitarea întoarcerii către sine însăşi îngăduie însă tocmai necesara schimbare, transformare, privire înainte, perpetua flexibilitate. (10) Cititul în sine *este* o activitate etică, în liniaţia lui Lévinas, o întâlnire a privirilor, cititorul este acaparat de cuvintele textului care îi *intorc* privirea în numele scriitorului (11), de aici Champagne defineşte cele două concepte strâns legate, ale eticii şi ale lecturii: etica, în contextul lecturii, ar fi relaţia eului cititor cu Celălalt, iar lectura ar deveni astfel aproprierea Celuilalt de către sine. (12) Etica lecturii beneficiază şi de avantajul plasării sub semnul incertitudinii, posibilului, al îndoielii creatoare, ultimamente de beneficiul libertăţii: ar fi aşadar exact acea deschidere, tipică distopiilor, spre infinite “lumi ficţionale / posibile” (Pavel: 1986), a căror numitor comun în cazul nostru este imperfecţiunea recunoscută într-un acord tacit între scriitor şi cititor. Lectura etică este prin urmare aceea care recunoaşte acest inepuizabil schimb nu de informaţii, ci de intenţionalităţi aflate între credinţă şi îndoială, într-un spaţiu epistemologic “imperfect”. (13) Căci literatura nu tinde niciodată spre finit, spre o finalitate ultimă, ea nu pretinde că deţine cunoaşterea deplină a lucrurilor, ci doar una - limitată şi aceea – asupra omului, plecând de la statului ei de a corija distanţa dintre asprimea ştiinţei şi subtilitatea vieţii, într-un spaţiu al libertăţii absolute. (14) Iar rolul ştiinţei în distopiile literare este esenţial, de la Zamiatin şi Huxley încoace, dar nu ca punct focal de sine stătător ca în genul ştiinţifico-fantastic, ci pentru a lumina contrastul cu o umanitate în pericol de degradare.

Pornind de la conceptul de „ideocultură“, Derek Artridge ajunge la conceptul de o etică a lecturii definită nici mai mult nici mai puţin drept încercare de a face *dreptate* (s.n.) operelor literare, ţinând cont de mai multe caracteristici, printre care: respectul pentru alteritatea care astfel ar fi apropriată de sinele lector, responsabilitatea faţă de caracterul unic al fiecărei opere în parte, caracterul deschis al lecturii mereu imprevizibile, dar şi mereu orientate către viitor. (15) Etica lecturii ajunge în acest mod să contureze caracterul fundamental de ‚specie altoită’, de „eveniment” al literaturii, trăsătură dinamizatoare menită să contracareze încorsetarea dată de etichetările nesatisfăcătoare „entitate” sau „concept”, care nu surpind inventivitatea creatoare niciodată statică, de unde şi contrapunctarea obligatoriu egal de inventivă a criticii. (16)

Toate aceste idei îşi au fără îndoială originea în binecunoscuta carte despre etica lecturii a lui J. Hillis Miller, care arată că literatura este un fel de cauză, nu de efect, iar că lectura implică respectul faţă de text, fiind un act generator de acte politice, cognitive, iar nu subordonată lor. (17) Dar şi mai devreme, în critica literară, a existat o preocupare pentru aspectul etic. Dacă după antichitate, când promovarea virtuţii era la loc de cinste, au început să primeze alte valori; după perioada modernistă, scriitori precum F. R. Leavis (1896–1978) atrag atenţia asupra rolului primordial al eticii, iar Emmanuel Lévinas (1906–1995) devine un nume important pentru ideea de necesitate a eticii critice în sensul asumării responsabilităţii faţă de „celălalt”.

În linii mari, deşi critica etică poate fi abordată din mai multe unghiuri, există principiul unanim acceptat conform căruia o operă literară implică relaţia dintre autor şi cititorii săi, relaţie a cărei natură este primordial etică. (18) O carte fundamentală în acest sens este cea a lui Wayne Booth dedicată eticii în ficţiune, în care întâlnirea dintre autor şi cititor este înţeleasă ca întâlnirea dintre etos-urile acestora, trăsăturile pozitive sau

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)

negative caracterizând atât personalitatea autorului, cât şi a cititorului care îi „ţine companie". Cele două tradiţii etice identificate aici sunt: recunoaşterea şi respingerea răului, sau îmbrăţişarea binelui întâlnit în opera respectivă, aşadar excluderea şi negarea în căutarea purităţii pe de o parte, iar pe de alta, deschiderea extremă spre „omenesc". Booth alege calea de mijloc, căci nici o naraţiune nu este numai „bună" sau numai „rea" pentru orice cititor în orice context. Concluzia ar fi că o critică etică nu se poate sprijini pe baze teologice, politice, antropologice, considerate mai degrabă nişte „trucuri inutile", ci ar trebui să presupună un „pluralism critic" în anumite limite (ştim şi de la Eco faptul că interpretarea *este* limitată). (19) De altfel, Booth era preocupat de aspectul etic încă din cartea sa din 1962, *Retorica romanului,* în care menţiona conlucrarea tacită dintre autor şi cititor, care e de apreciat dacă generează o judecată morală matură. (20) Or, pornind de la premisa că opera este constituită din acţiuni umane, deducţia logică este limpede aceea că forma nu poate fi disociată de acest conţinut, care implică în mod necesar semnificaţii umane, judecăţi de natură morală. Problema îmbinării chestiunii morale cu cea estetică în opera de artă constituie şi preocuparea lui Henry James, care observă că subiectele abordate în cărţile de calitate sunt cele profunde, deci tocmai acelea care ridică şi întrebări de ordin moral. (21)

Derek Artridge va aplica acest concept de singularitate a literaturii, văzută ca eveniment cu efecte puternice în lumea culturală, unui autor considerat exemplar pentru ideea de „etică a lecturii": J. M. Coetzee. (22) În prefaţa acestei monografii, Artridge e de părere că întrebarea fundamentală pe care o pun operele acestui romancier, întrebare pe care o putem prelua şi în studiul de faţă, este: care este responsabilitatea noastră faţă de celălalt, faţă de alteritate? Iar aceasta este o întrebare foarte nimerită în cazul ficţiunii de natură distopică, unde proiecţia într-un viitor mai mult sau mai puţin predictibil, mai mult sau mai puţin apropiat, are de obicei o intenţie moralizatoare – mai mult sau mai puţin aparentă, în funcţie de gradul de reprezentare alegorică, de la fabula pură cu morală evidentă precum *Ferma animalelor,* până la viziunea oarecum suprarealistă din *Invitaţie la eşafod* de Nabokov). Efectul prevenitor este menit să arate grija pentru condiţia umană, aspectul profund uman al relaţiei cu alteritatea.

Or tocmai această preocupare se va reflecta şi la nivelul personajelor, într-o reprezentare a punerii în discuţie a responsabilităţii de gradul doi, dar şi mai departe, ea va merge ca reflectare în relaţia asumată de cititor cu opera literară respectivă, în mimesisul de gradul trei, dacă preluăm formula ricoeriană. (23) Pe de altă parte, ceea ce încearcă Derek Artridge să demonstreze, pe tot parcursul cărţii sale, este mai ales necesitatea unei lecturi literale, nu literare, idee preluată de la Susan Sontag, de pildă, care în anii şaizeci profera valoarea performativă a metaforelor, împotriva interpretării alegorice în căutarea cu orice preţ a unui „înţeles", sau de la Lévinas, care optează pentru menţinerea caracterului de eveniment al textului, prin care înţelesul, viu, devine acţiune, în formă verbală. Paradoxal, deşi în aparenţă cea mai elementar contact cu textul în sine, poate cel mai naiv, lectura literală nu reprezintă şi interacţiunea cea mai uşoară pe care o prilejuieşte actul citirii. Este, până la urmă, vorba de "close reading", procedură prin care se evită orice abordare alegorică, considerată de critic o adevărată primejdie pentru analiza textului, căci duce la opacizare critică, la îndepărtarea de la literal, sărăcirea sensibilităţii şi singularităţii lui creatoare. (24) Exact aici regăsim şi o posibilă definire antitetică a „eticului" opus „moralei", sau „codului moral": de o parte avem opţiunea

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)

deschiderii, disponibilităţii către text în sensul alterităţii pe care acesta o reprezintă, de cealaltă – calea bătătorită a semnificaţiilor tocite.

Putem menţiona ca notabil un studiu dedicat scriitorului german Uwe Johnson, semnat de Colin Riordan, cu titlul *Etica naraţiunii*. (25) Autorul consideră că moralitatea a determinat dezvoltarea tehnicii narative, influenţând evoluţia de la formele tradiţionale până la complexitatea dinamică a modernităţii, care, la nivelul romanelor, a cauzat o modelare într-un „sistem flexibil de forţe narative, condiţionate de o decentralizare idiosincratică a autorităţii narative". Suntem iarăşi puşi în faţa distingerii între „moral" şi „etic" (aşa cum ne arată şi etica, ramură a filosofiei) aflate în relaţie de reciprocitate: imperativele morale duc la formarea unui cod şi în cazul eticii narative. Alţi critici, precum Kate Douglas, se apleacă asupra dimensiunii politice a unei etici a lecturii, în sensul activ şi reactiv al acestei practici. (26) „A face dreptate", expresie despre care vorbesc şi Miller şi Artridge din perspectiva interpretării, receptării operelor, capătă aici un sens propriu militant, de implicare directă în spaţiul civic. Nimic mai potrivit în cazul distopiilor contemporane care militează în mod direct pentru cauze feministe sau pentru ocrotirea mediului înconjurător (ca în romanele lui Margaret Atwood).

Note şi referinţe bibliografice

(1) RICOEUR, Paul. *Temps et récit.* Tome III. *Le temps raconté.* Paris: Éditions du Seuil, 1983, p. 243-263 (subcapitolul «Phénoménologie et esthétique de la lecture»).

(2) STECKER, Robert. Ethics and Esthetics în SKORUPSKI, John. *The Routledge Companion to Ethics.* London and New York: Routledge, 2010. Vezi subcapitolul Art and Ethical Value, p. 29-533.

(3) *Ibidem*, p. 531-532.

(4) DEMING, Richard. *Listening on all Sides. Towards an Emmersonian Ethics of Reading.* Stanford: Stanford University Press, p. 8-11.

(5) *Ibidem*, p. 42-44.

(6) FOUCAULT, Michel. *Ce este un autor? Studii şi conferinţe*. Traducere de Bogdan Ghiu si Ciprian Mihaiu. Cuvînt înainte de Bogdan Ghiu. Postfaţă de Corneliu Bilba. Cluj: Editura Idea Design & Print, 2004, p.38.

(7) MILLER, J. Hillis. *Tropes, Parable, Performative*. *Essays on Twentieth Century Literature.* Durham: Duke University Press, 1991, p. viii.

(8) *Ibidem*, p. ix.

(9) HARVEY, Irene E.. Derrida, Kant and the Performance of Perargonality. În: SILVERMAN, Hugh J. *Derrida and Deconstruction.* New York: Routledge, 2004. p. 70. Cf. SCHUTTER, Dirk de, The Parergonality of Reading. Heidegger reading Hölderin. În: VERBEECK, Ludo, PHILIPSEN, Bart. *Die Aufgabe des Lesers. On the Ethics of Reading*. Leuven: Peters Publishers, 1992, p. 125-128.

(10) *Ibidem*, p. 132. „Pr o(r)sa" este derivat din „prorsus", forma scurtă a particpiului trecut „proversus" al verbului „provertere" – „a direcţiona înainte".

(11) LÉVINAS, Emmanuel. *Sur Maurice Blanchot.* Montpellier: Fata Morgana, 1975, p. 16: „Le regard est saisi par l'oeuvre, les mots regardent celui qui écrit".

(12) CHAMPAGNE, Roland A.. *The Ethics of Reading According to Emmanuel Lévinas.* Amsterdam: Rodopi, 1998, p. 1-2.

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)

(13) WEST, Lori Branch. The Benefit of Doubt: The Ethics of Reading. În RAINSFORD, Dominic, WOODS, Tim, *Critical Ethics. Text, Theory and Responsibility*. Basingstoke: Macmillan Press Ltd., 1999, p. 187-188.

(14) BARTHES, Roland. *Leçon inaugurale de la chaire de sémiologie littéraire de Collége de France*, Paris: Éditions du Seuil, 1978, p. 18-19: «La science est grossière, la vie est subtile, et c'ést pour corriger cette distance que la littérature nous importe. D'autre part, le savoir qu'elle mobilise nést jamais ni entier ni dernier; la littérature ne dit pas qu'ellle sait quelque chose, mais qu'elle sait *de* quelque chose; ou mieux: qu'elle en sait long sur les hommes.»

(15) ARTRIDGE, Derek. *The Singularity of Literature*, London and New York: Routledge, 2004, p. 21: "embodiment in a single individual of widespread cultural norms and modes of behaviour". See pp. 128-138.

(16) MILLER, J. Hillis. *Etica lecturii.* Traducere din limba engleză de Dinu Luca. Bucureşti: Editura Art, 2007, p. 52-58.

(17) CHILDS, Peter, FOWLER, Roger. (eds.) *The Routledge Dictionary of Critical Terms.* London: Routledge, 2006, p. 74-75.

(18) BOOTH, Wayne. *The Company We Keep: An Ethics to Fiction.* Berkeley: University of California Press, 1988, p. 485-489. "My choice throughout has been instead the rhetorical or pragmartic choice of a critical pluralism – a pluralism with limits".

(19) BOOTH, Wayne. *The Rhetoric of Fiction.* Chicago: The University of Chicago Press, 1962, p. 300.

(20) *Ibidem*, p. 397.

(21) ARTRIDGE, Derek. *The Singularity of Literature, loc. cit.*, p. 138: "the literary is impure, without fixed borders, liable to contamination and grafting, an event rather than an entity or a concept."

(22) ARTRIDGE, Derek. *J. M. Coetzee and the Ethics of Reading*. Chicago: University of Chicago Press, 2005, p. xii.

(23) RICOEUR, Paul. *Temps et récit.*Tome I. Paris: Éditions du Seuil, 1983, p. 101-110.

(24) ARTRIDGE, Derek. *J. M. Coetzee and the Ethics of Reading*. Chicago: University of Chicago Press, 2005, p. 64.

(25) RIORDAN, Colin. *Ethics of Narration. Uwe Johnson' Novels from "Ingrid Babendererde" to "Jahrestage".* London: University of London, Modern Humanities Research Association and the Institute of Germanic Studies, 1989, p. 3.

(26) DOUGLAS, Kate. *Contesting Childhood. Autobiography, Trauma and Memory*. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press, 2010, p. 152.

BDD-A27035 © 2015 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:56:14 UTC)